

УНИВЕРСИТЕТ ВЪНШНА АНТРОПОЛОГИЧЕСКА ШКОЛА

В ПОИСКАХ СУЩНОСТИ

Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева

*Под редакцией
М. Е. Ткачука и Г. Г. Атанасова*

Библиотека

КИШИНЕВ
2019

HIGH ANTHROPOLOGICAL SCHOOL UNIVERSITY

IN SEARCH OF THE ESSENCE

Essays in honour of Nicolai Russev
on the occasion of his 60th birthday

Edited by
M.E. Tkachuk and G.G. Atanasov

KISHINEV
2019

СОДЕРЖАНИЕ

AD GLORIAM

М. Е. Ткачук (<i>Кишинёв, Молдова</i>). Дунайская элегия Руссева	13
В. Йотов, А. Минчев (<i>Варна, България</i>). Приятелски и колегиален поздрав към Николай Руссев	19
О. А. Довгополова (<i>Одесса, Украина</i>). «Гораздо сложнее было с живыми...»: История одного поселка на границе тектонических сдвигов цивилизаций	21
Список печатных трудов Н. Д. Руссева	25

АНТИЧНЫЕ МОТИВЫ БАЛКАН

А. Минчев (<i>Варна, България</i>). Елинистически фигурални лампи от античного светилище на нос Свети Атанас край Бяла, Варненско	35
А. Орачев (<i>Ахтопол, България</i>). Българският поведенчески стереотип — кимане с глава в знак на съгласие у гетите в <i>Tristia</i> на Овидий	43
В. Йотов (<i>Варна, Болгария</i>). Античная печь III в. на мысе Св. Атанас, Варненская область, Болгария	55

РАННЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ У ГОРОЖАН И НОМАДОВ

С. Б. Сорочан (<i>Харьков, Украина</i>). Баптистерии раннесредневекового византийского Херсона: некоторые итоги изучения	67
М. М. Казанский (<i>Париж, Франция</i>). О «кочевнических юртах» на памятниках оседлого населения лесостепи (V—VIII вв.).	73

НУМИЗМАТИЧЕСКИЕ ЭТЮДЫ

А. В. Кривенко (<i>Тирасполь, Молдова</i>), М. Н. Бутырский (<i>Москва, Россия</i>). Монеты Латинской и Византийской империй из находок на территории Пруто-Днестровья.	89
Н. А. Алексеенко (<i>Симферополь, Крым</i>), Л. В. Дергачёва (<i>Бухарест, Румыния</i>). Молдавская монета на территории средневековой Таврики (краткий обзор) . . .	97

МАТЕРИЯ ЗНАЧЕНИЙ

- М. М. Чореф** (*Нижневартовск, Россия*). К вопросу о датировании совместного правления Радамсадия и Рескупорида V 109
- С. В. Белецкий** (*Санкт-Петербург, Россия*). Новый тип древнерусского княжеского знака 119
- Й. Валериев** (*Бургас, Бългaрия*). Къснономадски пандантиви амулети от района на Долния Дунав 125

РЕЛИКТЫ СТЕПЕЙ ЕВРАЗИИ

- Н. Н. Крадин** (*Владивосток, Россия*). Города в кочевых империях Внутренней Азии. 149
- М. В. Ельников** (*Запорожье, Украина*). Золотоордынское городище Конские Воды по письменным источникам, картографическим материалам и археологическим данным 171
- Л. Ф. Недашковский** (*Казань, Россия*). Остатки погребений, металлические, стеклянные и каменные изделия с Увецкого городища по архивным данным . . 191
- А. Н. Масловский** (*Азов, Россия*). Керамический комплекс как проявление культурного единства оседлого населения европейской части Золотой Орды. Краткий обзор. Общие и частности. 209

УКРАШЕНИЯ ЗОЛОТООРДЫНСКОЙ ЭПОХИ

- К. А. Руденко** (*Казань, Россия*). Золотые и серебряные браслеты XIII—XIV вв. из Булгарской области Золотой Орды: систематизация, атрибуция и датировка. . 239
- С. А. Фидельский** (*Тирасполь, Молдова*), **М. М. Чореф** (*Нижневартовск, Россия*). Бронзовое зеркало золотоордынского времени из окрестностей села Тея на левобережье Нижнего Днестра. 263
- М. В. Квитницкий** (*Тирасполь, Молдова*), **Н. П. Тельнов** (*Кишинёв, Молдова*), **С. Д. Лысенко** (*Киев, Украина*), **С. Н. Разумов**, **В. С. Синика** (*Тирасполь, Молдова*). Золотоордынский погребальный комплекс с зеркалом с изображением сфинксов на Нижнем Днестре 275
- С. С. Рябцева** (†). О некоторых предметах декорировки костюма и украшениях конца XIII — начала XV вв., связанных с золотоордынской традицией 291

ИЗ КУЛЬТУРОЛОГИИ КАРПАТО-ДНЕСТРОВСКИХ ЗЕМЕЛЬ

- И. П. Возный** (*Черновцы, Украина*). Клинковое оружие XII—XV вв. с территории междуречья Верхнего Прута и Среднего Днестра 309
- Б. М. Боднарюк** (*Черновцы, Украина*). Молдо-валашский этнический субстрат в эпоху раннего средневековья: аспекты цивилизационной идентификации в осмыслении румынских историков XX века 331

ЛИЧНОСТИ И ОБРАЗЫ ЭПОХ

- О. М. Луговой (*Одесса, Украина*). Григорий Цамблак и первое упоминание о Хаджибее 341
- А. В. Федорук (*Черновцы, Украина*). «Искусный и очень опытный стратег»: военная деятельность Ивана Русина на службе царей Тырновской Болгарии (20—30-е гг. XIV в.) 349
- Пл. Павлов (*Велико-Търново, България*). За култа към св. Филотея Търновска в средновековна България и Влахия 361
- И. Ф. Грек (*Кишинёв, Молдова*). Рождение историка-болгариста и общественника . . 367

«ОСЕНЬ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ»

- Г. Г. Атанасов, К. Р. Димов (*Силистра, България*). Отново за датировката и произхода на пафтите — *corrigenda et addenda* (По повод колекция в Дуловския музей от с. Окорш, Силистренско) 377
- А. В. Красножон (*Одесса, Украина*). Замок Хаджибей: история исследований, датировки, локализация 395
- А. В. Балух (*Черновцы, Украина*). Влияние польско-турецкого соперничества второй половины XVII в. на военно-политическую ситуацию в Карпато-Днестровском регионе 413

К ОСМЫСЛЕНИЮ ТЕОРИЙ И ЗАБЛУЖДЕНИЙ

- В. П. Кирилко (*Симферополь, Крым*). Терминологический аспект в изучении одоннефных храмов средневекового Крыма 427
- Б. Д. Борисов (*Велико-Търново, България*). Проблемът за средновековните сезонни селища от територията на дн. Югоизточна България (трансхуманс или номадизъм) 449
- В. Л. Мыц (*Санкт-Петербург, Россия*). Мнимое княжество Киркельское в Юго-Западном Крыму XIII—XV вв. 467
- Список сокращений. 475

CONTENTS

AD GLORIAM

M.E. Tkachuk (<i>Kishinev, Moldova</i>). Russev's Danubian Elegy	13
V. Yotov, A. Minchev (<i>Varna, Bulgaria</i>). Greetings to Nikolai Russev from Friends and Colleagues	19
O.A. Dovgopolova (<i>Odessa, Ukraine</i>). "Those alive were much harder to deal with...": history of a settlement on the border between tectonic shifts of civilizations	21
List of Published Scientific Works by N.D. Russev	25

CLASSICAL MOTIVES OF BALKANS

A. Minchev (<i>Varna, Bulgaria</i>). Hellenistic Plastic Lamps from the Ancient Sanctuary at Sveti Atanas Cape near Byala, Varna Region	35
A. Orachev (<i>Ahtopol, Bulgaria</i>). The Bulgarian Behavioral Stereotype, Head Nodding Used by the Getae as a Sign of Consent in Ovid's Tristia	43
V. Yotov (<i>Varna, Bulgaria</i>). Antique Kiln of 3rd Century on Sveti Atanas Cape, Varna Region, Bulgaria	55

EARLY MIDDLE AGES AT BURGHERS AND NOMADS

S.B. Sorochan (<i>Kharkiv, Ukraine</i>). Baptisteries of the Early Medieval Byzantine Cherson: some results of study	67
M.M. Kazanski (<i>Paris, France</i>). On the "Nomadic Yurts" on the Sites of the Settled Population of the Forest-steppe (5th—8th Centuries)	73

NUMISMATICAL SKETCHES

A.V. Crivenco (<i>Tiraspol, Moldova</i>), M.N. Butyrsky (<i>Moscow, Russian Federation</i>). Coins of the Latin and the Byzantine Empires by the Finds on the Territory of Prut-Dniester Region	89
N.A. Alekseienko (<i>Simferopol, Crimea</i>), L.V. Dergacheva (<i>Bucharest, Romania</i>). The Moldovan Currency Discovered in Medieval Taurica (short overview)	97

MATTER OF MEANINGS

- M.M. Choref** (*Nizhnevartovsk, Russian Federation*). **On Dating of the Joint Rule of Rhadamsades and Rhescuporis V** 109
- S. V. Beletsky** (*Saint Petersburg, Russian Federation*). **New Type of the Old Russian Princely Token** 119
- I. Valeriev** (*Burgas, Bulgaria*). **Late Nomadic Pendent Amulets from the Lower Danube** . 125

RELICS OF THE STEPPE EURASIA

- N. N. Kradin** (*Vladivostok, Russian Federation*). **Cities in Nomadic Empires of Inner Asia** 149
- M. V. Elnikov** (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Golden Horde Hillfort Konskie Vody by Written Sources, Cartographic Materials and Archaeological Data** 171
- L. F. Nedashkovsky** (*Kazan, Russian Federation*). **The Remains of Burials, Metal, Glass and Stone Wares from the Uvek Hillfort by Archival Materials** 191
- A. N. Maslovskiy** (*Azov, Russian Federation*). **Ceramic Complex as a Sign of Cultural Unity of Settled Population of Golden Horde. Brief review. Common and particular** . . 209

DECORATIONS OF THE GOLDEN HORDE TIME

- K. A. Rudenko** (*Kazan, Russian Federation*). **Gold and Silver Bracelets of the 13th—14th Centuries from the Bulgar Region of the Golden Horde: systematization, attribution and dating** 239
- S. A. Fidelski** (*Tiraspol, Moldova*), **M. M. Choref** (*Nizhnevartovsk, Russian Federation*). **A Bronze Mirror of the Golden Horde Time from the Outskirts of the Teia Village on the Left Bank of the Lower Dniester** 263
- M. V. Kvitnytskyi** (*Tiraspol, Moldova*), **N. P. Telnov** (*Kishinev, Moldova*), **S. D. Lysenko** (*Kiev, Ukraine*), **S. N. Razumov**, **V. S. Sinika** (*Tiraspol, Moldova*). **Golden Horde Grave with a Mirror with the Image of Sphinxes in the Lower Dniester Region** 275
- S. S. Ryabtseva** (†). **On Some Elements of Costume Decoration and Adornments of the Late 13th — Early 15th Centuries Associated with the Golden Horde Tradition** . . 291

PAGES FROM THE CULTUROLOGY OF THE CARPATHIAN-DNIESTER LANDS

- I. P. Vozny** (*Chernivtsi, Ukraine*). **The Blade Weapon of the 12th—15th Centuries from the Territory between the Upper Prut and the Middle Dniester** 309
- B. M. Bodnariuk** (*Chernivtsi, Ukraine*). **Moldo-Wallachian Ethnic Substrate in the Early Middle Ages: aspects of civilization identification as understood by the Romanian historians of the 20th century** 331

PERSONS AND IMAGES OF THE TIME

O.M. Lugovyi (<i>Odessa, Ukraine</i>). Grigorij Tsamblak and the First Record of Khadjibey	341
A. V. Fedoruk (<i>Chernivtsi, Ukraine</i>). “A Skilled and Very Experienced Strategist”: Military Activities of Ivan Rusin in the Service of the Tsars of Tarnovo Bulgaria (20—30s years of the 14th century)	349
Pl. Pavlov (<i>Veliko Tarnovo, Bulgaria</i>). The Cult of St. Phylotea of Tarnovo in Medieval Bulgaria and Wallachia	361
I. F. Grek (<i>Kishinev, Moldova</i>). Birth of a Historian-Bulgarist and Social Activist	367

“THE AUTUMN OF THE MIDDLE AGES”

G. G. Atanasov, K. R. Dimov (<i>Silistra, Bulgaria</i>). Once Again about the Dating and Origin of the Clasps Called Pafta — corrigenda et addenda (On the occasion of the collection in the museum of Dulovo, found in the area of Okorsh, Silistra region) . . .	377
A. V. Krasnozhon (<i>Odessa, Ukraine</i>). The Khadzhibey Castle: History of Research, Dating, Localization	395
O. V. Balukh (<i>Chernivtsi, Ukraine</i>). The Influence of the Polish-Turkish Rivalry in the Second Half of the 17th Century on the Military and Political Situation in the Carpathian-Dniester Region	413

UNDERSTANDING THEORIES AND DELUSIONS

V. P. Kirilko (<i>Simferopol, Crimea</i>). Terminological Aspect in Studies of Single-Nave Basilicas in the Medieval Crimea	427
B. D. Borisov (<i>Veliko Tarnovo, Bulgaria</i>). The Problem of the Seasonal Settlements on the Territory of Today’s South-Eastern Bulgaria (Transhumance or Nomadism)	449
V. L. Mytz (<i>Saint Petersburg, Russian Federation</i>). The Imaginary <i>Kirkel</i> Principality in South-Western Crimea (13th—15th Centuries)	467
Abbreviations	475

А. Минчев

Елинистически фигурални лампи от античното светилище на нос Свети Атанас край Бяла, Варненско

Keywords: Western Black Sea region, Hellenism, plastic lamps, ancient pit sanctuary, Thracians, cult objects

Ключевые слова: Западное Причерноморье, эллинизм, фигурные лампы, античное ямное святилище, фракийцы, культовые объекты

A. Minchev

Hellenistic Plastic Lamps from the Ancient Sanctuary at Sveti Atanas Cape near Byala, Varna Region

Three plastic terracotta lamps of Hellenistic period have been published and discussed in this article. They were discovered at three different cult pits during excavation of the ancient Thracian pit sanctuary, located near Byala, Varna Region, Bulgaria. It is situated on Sveti Atanas Cape and was in function during 6th — 1st centuries BC, or maybe a bit later.

All three lamps are shaped as Negroid heads. The first one is made of brownish clay and is preserved intact. It is dated to the 3rd century BC and is possibly of Attic origin. It finds parallels among the finds of the second half of the 3rd century BC from Seuthopolis — the capital of the Thracian Kingdom of 4th — 3rd centuries BC. The other two lamps are also shaped as Negroid heads, but fragmented and belong to another type. A lamp of the same shape was found in Burgas, again on the Western Black Sea coast. Based on similar finds from other regions of the Ancient world, both lamps from Byala have been dated to the 1st century BC. The author supposes that they are of Asia Minor origin and possibly products of Cnidus's workshops.

Based on the finds in the pits, it was established that this cult center was used, by no doubts, by the locals: Thracians and Greeks who lived around the cape in the vicinity, and in the ancient towns on the coastline. It was visited permanently also by a number of ancient sailors of various ethnic origin, who stopped there to make their offerings to the gods when sailing along the Western Black Sea coast in northern and southern directions. The three lamps were deposited probably as votive offerings by ancient sailors, who deliberately stopped at the sanctuary on Sveti Atanas Cape. Here, they were able to make their ritual offerings to thank the (sea?) gods for saving their lives during that sailing or for a safe return home.

А. Минчев

Эллинистические фигурные лампы из античного святилища на мысе Св. Атанас на окраине г. Бяла Варненской области

В статье публикуются три фигурные глиняные лампы эпохи эллинизма, найденные в трех культовых ямах, раскопанных в древнефракийском святилище, расположенном на окраине г. Бяла Варненской области, на мысе Св. Атанас. Это святилище функционировало в VI—I вв. до н.э., возможно, и несколько позднее.

Все три лампы оформлены в виде негроидных голов. Первая из них, изготовленная из глины кофейного цвета, сохранилась целиком. Она датирована III в. до н.э. и, вероятно, является аттической по происхождению. Аналогичная форма характерна для двух ламп второй половины III в. до н.э. из Севтополиса — столицы Фракийского царства IV—III вв. до н.э. Еще два светильника из Бялы, также в виде негроидных голов, фрагментированы и относятся к другому типу. Подобная находка известна в Бургасе, также на западном побережье Черного моря. Основываясь на аналогиях из других регионов античного мира, обе эти лампы из Бялы можно датировать I в. до н.э. По предположению автора, они имеют малоазийское происхождение и, вероятно, связаны с керамическими мастерскими Книда.

На основании находок в ямах на мысе Св. Атанас было установлено, что открытый здесь культовый центр, без сомнения, использовался местным населением — фракийцами и греками, которые жили поблизости, в окрестностях мыса и в прибрежных городах. Кроме того, святилище регулярно посещали моряки различного этнического происхождения, которые останавливались там, чтобы совершать жертвоприношения богам, во время плаваний вдоль западного побережья Черного моря как в северном, так и в южном направлениях. Возможно, три описанные лампы представляют собой приношения моряков, которые специально посетили святилище на мысе Свети Атанас. Здесь они могли совершать ритуальные подношения, чтобы возблагодарить богов (связанных с морем?) за свое спасение во время плавания или за благополучное возвращение домой.

При продължилите вече десет години разкопки на нос Свети Атанас край град Бяла, Варненска област, в сгради на късноантичния град, съществувал от V — началото VII в., бяха открити голям доброй находки, свързани със всекидневния живот на хората, които са го обитавали. Освен това обаче, не по-малко ин-

тесни открития бяха направени в многобройните култови ями, които се разкриха под неговите структури. Разнообразната вносна гърцка и местна тракийска керамика, амфори, различни метални и някои култови предмети, монети и др. са използвани при религиозните обреди, които са били извършвани в древното

Обр. 1. Фигурална лампа — глава на негър от Бяла (III в. пр. Хр.).

Fig. 1. Plastic lamp in the form of a black man's head from Byala (3rd c. BC).

тракийско крайморско светилище през VI—I в. пр. Хр. (Йотов, Минчев 2013). Между находките има и известен брой антични глинени лампи. Те също са били поставени в ямите като оброци, като преди това може би са ползвани при определени ритуали в светилището. Някои от тях са доста редки и се отличават с необичайните си форми, поради което заслужават и по-голямо внимание и затова ще бъдат разгледани по-подробно в тази статия. Това са три оформени като негърски глави, глинени фигурални лампи, които освен това носят интересна информация за античното минало на българското Черноморие.

1. **Лампа** глинена, във формата на триизмерна негърска глава, изцяло запазена (обр. 1). Лицето и е с високо чело с леки бръчки и има релефно оформени очи, с означени пупили, подчертани от високо повдигнатите плътни вежди. Носът е широк и сплескан, устата — с големи плътни устни е широко отворена, която е служила като фитилник, а брадичка издължена. Косата е оформена в сложна прическа: от два вертикални реда от „букли“, които очертават като рамка лицето, а отзад продължава с четири хоризонтални плитки, небрежно оформени. Отворът за масло е отгоре на главата,

очертан с релефен пръстен. Дъното е плоско, елипсовидно, също очертано с пръстен. Лампата е изработена в двуделен калъп от светлокафява глина с примеси от дребни песъчинки, но отпред — около устата-фитилник е опушена при ползването. Открита е в яма №13 от античното ямно светилище на нос Свети Атанас, заедно с фрагменти от вносна чернолакова и работена на ръка и колело тракийска керамика, метални предмети, животински кости, въглени и др.

Дълж. 8,6 см; диам. 5,7 см; вис. 5,2 см.

Градски музей — Бяла. Инв. №911.

Публикувана със снимка, но без коментар и датировка: Йотов, Минчев 2013: 18, обр. 7.

2. **Лампа** глинена, във формата на триизмерна негърска глава, фрагментирана (обр. 2). Лицето е много добре оформено, с високо и заоблено чело, леко набраздено от плитки бръчки, с релефно представени очи, разположени под високо повдигнати вежди. Носът е голям, широк и сплескан, бузите — издути, устата — с големи плътни устни е слабо отворена, като се виждат два реда стилизирани зъби, а брадичката — издължена. Тя е завършвала като фитилник с кръгъл отвор, от който е запазено само началото, очертано с нисък пръстен.

Обр. 2. Фигурална лампа — глава на негър от Бяла (I в. пр. Хр.).

Fig. 2. Plastic lamp in the form of a black man's head from Byala (1st c. BC).

Косата е оформена в сложна прическа от вертикално разположени редове от къси плитки с различна дължина, които се спускат надолу като заобикалят около отвора за масло и обрамчват челото. Отворът за масло (частично запазен) е отгоре — в задната част на главата и е очертан с релефен пръстен. Дъното е плоско, бадемовидно и очертано с нисък ръб. Лампата е изработена от фина бежова глина чрез формуване в двуделен калъп — горната и долната част, които после са слепени. Покрита е с рядка червена ангоба, която е заляла предимно нейната горна половина, но се е стекла отчасти и по долната, и във вътрешността и. Открита е в яма №93 от античното ямно светилище на нос Свети Атанас, заедно с фрагменти от вносна елинистическа и тракийска керамика, работена на ръка и колело, други предмети, животински кости, и въглени.

Зап. дълж. 7,6; шир. 4,7; зап. вис. 4,3 см.

Градски музей — Бяла. Инв. №142.

Непубликувана.

3. **Лампа** глинена, във формата на триизмерна негърска глава, фрагмент (обр. 3). Лицето е много добре оформено, запазена е по-голямата му част, без челото с веждите, едното око и косата, където е бил и отворът за масло. Очите са релефно представени, бузите закръглени а носят е широк и сплескан. Устата — с големи пълтни устни е леко отворена

Обр. 3. Фигурална лампа — глава на негър от Бяла (I в. пр. Хр.).

Fig. 3. Plastic lamp in the form of a black man's head from Byala (1st c. BC).

и личат слабо зъбите, а брадичка издължена и завършва с ветрилообразен фитилник. Отворът за масло не е запазен, но най-вероятно е бил в задната част на главата — както при №2.

Обр. 4. Фигурална лампа — глава на негър от Севтополис (III в. пр. Хр.).

Fig. 4. Plastic lamp in the form of a black man's head from Seuthopolis (3rd c. BC).

Фрагментът (само част от горната половина на лампата) е изработен от сиво-кафява глина с малко примеси от дребни песъчинки чрез формуване в двуделен калъп, като хоризонталното отчупване на лампата е точно по връзката на двете части. При изпичането — или след това (може би е била хвърлена в жертвено огнище?) тя е добила сиво-черен цвят. Открита е в кв. XLIV-8 на обекта, в силно нарушен пласт със смесен насип и най-вероятно произхожда от разрушена култова яма на античното светилище на нос Свети Атанас. Зап. дълж. 6,5 см; зап. шир. 3,1; см; зап. вис. 1,8 см.

Градски музей — Бяла. Инв. №503.
Непубликувана.

Първата (обр. 1) от трите лампи от обекта на нос Свети Атанас представя фигурален тип, характерен за ранната елинистическа епоха. Той се появяват през III в. пр. Хр. и подобни изделия от глина продължават да се изработват в различни варианти поне до края на I в. пр. Хр., а може би и през първата четвърт на I в. сл. Хр. (Howland 1958: 156—157).

При разкопките на Севтополис — столицата на тракийския цар Севт III (330—300), са намерени две лампи оформени по същия начин — като точно такива негърски глави (обр. 4) и изработени от недобре пречистена сивокафява глина (Чичикова 1984: 110, №105—106, табл. XXIII; Кузманов 1992: 17, №44—45). Първият автор, който се занимава с тях — М. Чичикова смята, че те може би са изработени в един и същ калъп, като подчертава, че едната е покрита с черна излъскана ангоба. Тя предполага отначало и че са местно

производство (Чичикова 1970: кат. №78—79; 80—81). Разликата в оформлението на устата, както и в прическите на двете негърски глави обаче показват, че лампите са направени в два различни калъпа. По-късно, в друга своя по-обширна студия, същата авторка приема, че и двете лампи — негърски глави са атическо производство и са били внесени в Севтополис, като ги датира след средата на III в. (Чичикова 1984: 79 и библ.). Вторият им изследовател Г. Кузманов не се ангажира къде са били изработени, както и с тяхната по-точна датировка, но по мястото им в неговия каталог се подразбира, че ги смята за елинистически (Кузманов 1992: 17, №44—45). Трябва да се подчертае, че едната от севтополските лампи, макар че има черна ангоба, която явно имитира гръцкия черен лак (Чичикова 1970: №80—81; Кузманов 1992: 17, №45) е много близка до разглежданата и може наистина да е от същия калъп, но това може да се изясни само при пряко сравнение на двете изделия.

Една твърде подобна — оформена като негърска глава и покрита с некачествен черен лак или ангоба лампа, е открита в Атинската агора и е датирана в III в. пр. Хр. (Howland 1958: 157, type 47c, No 615). Посочените паралели позволяват фигуралната лампа №1 от светилището на нос Свети Атанас да се датира в III в. пр. Хр., вероятно във втората му половина. Може да се предположи, че тя, както и двете лампи от Севтополис са били изработени в една и съща грънчарска работилница и то може би почти по едно и също време.

Независимо дали е била произведена в Тракия — изработена от гръцки майстор с помощта на вносни калъпи, или е внесена директно от Гърция — от Атика (което е по-вероятното), лампата от светилището на нос Свети Атанас е едно много качествено произведение на античното керамично изкуство.

Другите две, оформени като негърски глави лампи (обр. 2 и 3) са по-различни от първата, а както ще се разбере по-долу, те са и по-късни. Както се вижда от описанията им, сравнението с първата лампа показва значителни разлики. Те са свързани с различния начин на изобразяване на прическите на главите, както и това, че при тях устата — макар и представена полуотворена — е плътна, а фитилникът с отвора е продължение на брадичката. Всъщност, макар и частично запазени и направени от различни на цвят и като структура глина, двете лампи се допълват много добре и позволяват да се изясни напълно тяхната оригинална форма: добре оформена негърска

глава, която завършва отпред с ветрилообразно оформен и издължен фитилник.

Точно такава е една напълно запазена лампа от Бургас, направена от бежова глина — сега в сбирката на Националния археологически музей в София (обр. 5). Тя е публикувана като римска (Кузманов 1992: 39, №285, табл. на 115), обаче нейния ветрилообразен фитилник я определя ясно като късноелинистическа.

За нейното датиране, както и за двете лампи от обекта на нос Свети Атанас, най-важният признак е именно характерната форма на фитилника. Той не се среща твърде често, въпреки че се явява в някои от доста многобройните т. нар. „ефески“ лампи, произвеждани през по-късната Елинистическа епоха в различни керамични центрове на Мала Азия, а и не само там. Те се появяват в тази част на древногръцкия свят около началото на II в. пр. Хр., а понеже станали много търсени на пазара, след средата на века започват да се изработват също на няколко места в континентална и островна Гърция (Heres 1969: 45). „Ефеските“ лампи престават да се произвеждат около първите две десетилетия на I в. сл. Хр. (Howland 1958: 166). В Делос те се срещат по-често — най-вече в група II по Ф. Брюно, но и в някои от другите групи лампи, определени от него като произведени на острова (Vigneau 1965: 51).

За някои от т. нар. „ефески“ лампи е характерна точно тази ветрилообразна форма на фитилника, който не се среща твърде често, въпреки че те са широко разпространени в цялото Източно Средиземноморие, Черноморието, както и в южните Балкани. През II—I в. пр. Хр., лампите с фитилници със същата форма, но по-къси се срещат особено често в Книд и в близкия регион около града, което според Д. Бейли е доказателство за тяхното местно производство. Смята се, че те са изработвани откъм края на III в. пр. Хр. до първата четвърт на I в. пр. Хр. (Bailey 1975: 126—127 и библ.), като ги има също доста в Делос, доста по-малко в Атина и дори в Египет. С такъв ветрилообразен фитилник са например две лампи от Атинската агора, които спадат към тип 49 а по Хоуланд и са датирани в края на II—I в. пр. Хр. (Howland 1965: Nos. 658—659, pl. 49). По същия начин са оформени отпред и две лампи, намерени в България: във Варна/Одесос и в Девня/Марцианопол (Кузманов, Минчев 2018: 51, №132—133, табл. IX).

Между лампите с този характерен фитилник са ми познати само няколко фигурални, но като се има предвид огромния брой пуб-

Обр. 5. Фигурална лампа — глава на негър от Бургас (I в. пр. Хр.).

Fig. 5. Plastic lamp in the form of a black man's head from Burgas (1st c. BC).

ликация на тази тема по света и то на различни езици, твърде е възможно да има и още такива. Две подобни, но с по-различно оформени негърски глави и с малко по-къс фитилник, се пазят в колекцията на Кралския музей на Онтарио в Торонто, Канада. Те произхождат от Египет и са датирани “вероятно в I в. пр. Хр.”, като се смята, че са произведени там (Hayes 1980: 40, Nos. 190—191, pl. 62). Много по-близка като цялостно оформление (освен че има листовидна дръжка и косата е оформена по различен начин) е една фигурална лампа от колекцията на Британския музей, която е без местонамиране. Нейният произход не е изяснен, но е тя датирана също към втората половина на I в. пр. Хр. (Bailey 1975: 336—337, No. Q 752, pl. 138). Друга специфична лампа — от Навкратис (Египет) и също от сбирката на Британския музей, има абсолютно същата форма и фитилник като последните две от обекта на нос Свети Атанас (№2 и 3). И тя е отнесена към I в. пр. Хр., но при нея изобразената глава е на Харпократ и има отзад пръстеновидна дръжка (Thomas: 10—11, fig. 26).

Посочените примери позволяват вторите две публикувани тук фигурални лампи (№2 и 3) да се датират в I в. пр. Хр. Допълнително свидетелство за това е също и споменатата по-горе лампа от Навкратис, която макар да се приема, че, е произведена в Египет, има

като цяло същия облик, а и цветът на глината, от която е изработена е подобен на описаната по-горе под №2. И двете лампи с негърски глави от светилището на нос Свети Атанас обаче са изглежда малоазийско производство, като най-вероятното място, където те са изработени е Книд. Трябва да отбележа, че в някои от керамични работилници в този град и региона около него, наред със светлоглинените, са произвеждани също и серии от различни типове лампи със сив или сиво-кафяв цвят на глината (като публикуваната тук под №3). Това се е постигало от местните керамисти с помощта на специална технология — чрез намаляване на кислорода при изпичането им в пещта (Bailey 1975: 126). У нас такива от такава сива глина са споменатите по-горе лампи от Варна и Девня, които са също от I в. пр. Хр.

Появата на африканци като модел при оформянето на глинени лампи в древногръцкия свят и в страните от неговата периферия (една от които е Тракия, но същото се отнася и за Македония, а вероятно и за Илирия), не е изненада. Древните гърци се запознават с жителите на Африка чрез връзките си с Египет още през Минойската епоха, но те стават по-популярни едва през Архаичната и Класическата епохи. Техни изображения се появяват в старогръцкото изкуство и най-вече във вазовата живопис твърде отрано, като се произвеждат ойнохоета и други съдове във формата на негърски глави (Boardman 1973: 150, fig. 49; pl. 12 c; 13 a). От класическата епоха нататък, негри започват да се споменават също така и в редица литературни и други писмени произведения (Snowden 1983: 93; 143; 156 and bibl.). Това се дължи вероятно на доста атрактивната за гърците разлика във външния им вид, в сравнение с населението на останалата част от Средиземноморието (освен Северна Африка) и в Европа като цяло. През Елинистическата епоха, в резултат на походите на армията на Александър Велики на юг и изток, интересът към жителите на Африка в обществото на гръцката диаспора се засилва твърде много. Това може да се проследи в творбите на редица древногръцки автори от това време (Pisón, Hemingway 2016: 161). Между тях особено подробен в описанията си за географията на страните, където обитават негрите, както и на техния начин на живот и обичаи, е Диодор Сицилийски (Diod. Sic. III, 6, 3).

Населението на Древна Тракия и най-вече неговите царе и аристокрация не са останали настрана от тази „мода“ на Елинистическия

свят. Много добро свидетелство за това — освен споменатите фигурални лампи от Севтополис, които прихождаат може би от царския дворец на Севт III, е и златната фиала от Панагюрското съкровище откъм края на IV — началото на III в. пр. Хр. Тя е украсена с няколко концентрични редици от релефни глави на негри и е произведена в гр. Лампсак, на южния бряг на Босфора (Венедиков 1962: 15, №9; 79; *L'or de cavaliers Thraces* 1987: 238, No 421 и библи.). Появата на такава специфична украса по съда в Тракия едва ли е случайна (Венедиков, Герасимов 1973: 368, №131, 132). Тя отговаря на развитието на вкусовете в тракийската аристокрация през ранната Елинистическа епоха, които се формирали под влиянието на гръцката цивилизация, особено след обширните завоевания на Александър Велики и тяхното запознаването с нови култури и изделия, произведени в други части на света — извън познатия им регион.

Важен момент в изследването на разглежданите тук лампи, който заслужава да се разгледа специално, са местата, където са открити. Две от тях (№1 и 2) са от култови ями на голямото тракийското светилище, което е разположено в края на нос Свети Атанас. Най-вероятно и третата (№3) също произхожда от такава яма, която е била разрушена при строителството в тази част на късноантичния град през V—VI в., или при земеделски работи на терена. В миналото там е имало лозя, а в близост до мястото на нейното намиране и сега има големи дървета, които са били засадени целенасочено там около средата на XX в.

Намирането и на трите лампи в култови ями, едната от които — №1 носи ясни следи от дълга употреба (силно опушване около фитилника) може да се обясни по два начина. Единият е, че те са били ползвани по време на религиозните церемонии в светилището, а след това хвърлени в ямите с посвещение на определен бог (или на повече). Другата възможност е, те да са били съзнателно донесени и поставени в тях като оброк от хора, направили посвещение на боговете в този явно добре известен култов център на Западното черноморско крайбрежие.

Тук е мястото да отбележа, че според мен, античното светилище на нос Свети Атанас не е имало само локално значение. Данните, които имаме от разнообразните находки в многобройните проучени култови ями от периода VI—I в. пр. Хр. показват ясно, че то не е служило само за религиозните нуж-

ди на тракийското население от селищата, разположени във вътрешността на региона около носа, както и за техните сънародници и гръцките заселници в градовете от близката до него част на Черноморското крайбрежие. Освен характерната тракийска керамика, работена на ръка и отчасти на гърнчарско колело, характерни железни и бронзови предмети и оръжие, те включват също ионийска, атическа и малоазийска керамика, лампи, култови и други метални предмети и монети, включително и първата открита у нас монета от V—III в. на големия град на Северното Черноморие — Олбия (Йотов, Минчев 2013: 15—19, обр. 5—9). Това доказва ясно, че с течение на времето, светилището е станало популярно и ползвано от много, ако не и от повечето мореплаватели по Западния бряг на Понта, като някои от тях може би са го посещавали често по пътя си. Част от тях са спирани и правели своите приношения като благодарност към боговете, веднага след като са преминавали най-опасната част от плаването си в Черно море. А това бил районът след навлизането на корабите им от Босфора в бурните води на пълното с неочаквани обрати на атмосферните условия по Западно крайбрежие на Понта, с много скалисти брегове в началото. Както е известно още от древността, тази негова част се славела с внезапните си и много силни бури с високи вълни, а тук плаващи-

те на север кораби ги посрещало и постоянното силно течение, което е обратно на техния път (Агбунов 1987: 21—22, обр. 2). Затова и светилището на нос Свети Атанас си явявало разположено тъкмо на удобно място, където древните мореплаватели могли да изпратят чрез жертвоприношение благодарността си към почитаните от тях божества, които ги закриляли по време на плаването им в Черно море. От своя страна, друга част от моряци отправяли своите молби към боговете преди излизането си от Понта, за да ги запазят и от пиратите, които върлували в района около Салмидесос — днес Мидия в Европейска Турция (Tssetskhladze 2002: 11—15 and bibl.). Така, те навлизали спокойно в проливите, на път към родните пристанища в добре познатите им Егейско и Средиземно море.

Това обяснява до голяма степен наличието на толкова много вносни гръцки материали (олвни модели на котви и бронзови корабни гвоздеи) в този иначе оформен по традиционен за траките култов център, както и неговото много продължително съществуване.

Трите фигурални лампи от античното светилище на нос Свети Атанас допринасят за неговото изучаване в дълбочина и същевременно са важно свидетелство за разнообразието на търговския обмен и връзките на населението от крайбрежна Тракия с древногръцкия свят през Елинистическата епоха.

Литература

- Агбунов М.В. 1987. *Античная лоция Черного моря*. Москва: Наука.
- Венедиков Ив. 1961. *Панагюрското съкровище*. София: Български художник.
- Венедиков Ив., Герасимов Т. 1973. *Тракийското изкуство*. София: Български художник.
- Йотов В., Минчев Ал. 2013. *Късноантична крепост на нос Св. Атанас*. Варна.
- Кузманов Г. 1992. *Антични лампи. Колекция на Националния археологически музей*. София: БАН.
- Кузманов Г., Минчев Ал. 2018. *Антични лампи. Колекция на РИМ — Варна*. София: БАН.
- Чичикова М. 1970. *Севтополис*. София: Български художник.
- Чичикова М. 1984. *Антична керамика*. В: Димитров Д.П., Чичикова М., Балканска А., Огненова-Маринова Л. *Севтополис 1*. София: БАН.
- Bailey D.M. 1975. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I. Greek, Hellenistic and Early Roman Lamps*. London: British Museum Publications Ltd.
- Boardman J. 1973. *The Greeks Overseas*. London: Thames & Hudson.
- Bruneau Ph. 1965. *Delos XXVI. Les Lampes*. Revue des Études Grecques LXXXIV. Paris: Les Belles lettres.
- Hayes J.W. 1980. *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum I. Greek and Roman Clay Lamps. A Catalogue*. Toronto: Royal Ontario Museum.
- Heres G. 1969. *Die punischen und griechischen Tonlampen der Staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin; Amsterdam: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
- Howland R.H. 1958. *Greek Lamps and their Survivals*. The Athenian Agora IV. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- L'or de cavaliers Thraces. Trésors de Bulgarie*. 1987. Montreal: Les Éditions de l'Homme.
- Picón S.A., Hemingway S. 2016. *Pergamon and the Hellenistic Kingdoms of the Ancient World*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Snowden F.M. 1983. *Before Color Prejudice: The Ancient View of Blacks*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Thomas R. 2013. Lamps in terracotta and bronze. In: Villing A., Bergeron M., Bourogiannis G., Johnston A., Leclère F., Masson A., Thomas R. *Naukratis: Greeks in Egypt*. British Museum Online Research Catalogue. URL: <http://www.britishmuseum.org/naukratis>.
- Tssetskhladze G. 2002. Black Sea Piracy. *Talanta* XXII—XXIII, 11—15.

References

- Agbunov, M.V. 1987. *Antichnaia lotsiia Chernogo moria (Sailing Directions on the Black Sea in the Antiquity)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- Venedikov, Iv. 1961. *Panagyurskoto săkrovisthe (The Panagyurishte Treasure)*. Sofia: "Bălgarski khudozhnik" Publ. (in Bulgarian).
- Venedikov, Iv., Gerasimov, T. 1973. *Trakijskoto izkustvo (Thracian Art)*. Sofia: "Bălgarski khudozhnik" Publ. (in Bulgarian).
- Yotov, V., Minchev, Al. 2013. *Kăšnoantichna krepost na nos Sv. Atanas (Late Antique Fortress on the Cape of Saint Atanas)*. Varna (in Bulgarian).
- Kuzmanov, G. 1992. *Antichni lampi. Kolektsiya na Natsionalniya arheologicheski muzej (Antique Lamps: Collection of the National Museum of Archaeology)*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences (in Bulgarian).
- Kuzmanov, G., Minchev, Al. 2018. *Antichni lampi. Kolektsiya na RIM—Varna (Antique Lamps: Collection of the Regional Historical Museum in Varna)*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences (in Bulgarian).
- Chichikova, M. 1970. *Sevtopolis (Seuthopolis)*. Sofia: "Bălgarski khudozhnik" Publ. (in Bulgarian).
- Chichikova, M. 1984. In Dimitrov, D.P., Chichikova, M., Balkanska, A., Ognenova-Marinova L. *Sevtopolis (Bit i kultura) (Seuthopolis (Everyday Life and Culture))* 1. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences (in Bulgarian).
- Bailey, D.M. 1975. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I. Greek, Hellenistic and Early Roman Lamps*. London: British Museum Publications Ltd.
- Boardman, J. 1973. *The Greeks Overseas*. London: Thames & Hudson.
- Bruneau, Ph. 1965. *Delos XXVI. Les Lampes*. Revue des Études Grecques LXXXIV. Paris: Les Belles lettres.
- Hayes, J.W. 1980. *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum I. Greek and Roman Clay Lamps. A Catalogue*. Toronto: Royal Ontario Museum.
- Heres, G. 1969. *Die punischen und griechischen Tonlampen der Staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin; Amsterdam: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
- Howland, R.H. 1958. *Greek Lamps and their Survivals*. The Athenian Agora IV. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- L'or de cavaliers Thraces. Trésors de Bulgarie*. 1987. Montreal: Les Éditions de l'Homme.
- Picón, S.A., Hemingway, S. 2016. *Pergamon and the Hellenistic Kingdoms of the Ancient World*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Snowden, F.M. 1983. *Before Color Prejudice: The Ancient View of Blacks*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Thomas, R. 2013. Lamps in terracotta and bronze. In Villing, A., Bergeron, M., Bourogiannis, G., Johnston, A., Leclère, F., Masson, A., Thomas, R. *Naukratis: Greeks in Egypt*. British Museum Online Research Catalogue. URL: <http://www.britishmuseum.org/naukratis>.
- Tsetschladze, G. 2002. Black Sea Piracy. *Talanta* XXII—XXIII, 11—15.

Статя поступила в номер 7 февраля 2019 г.

Alexandr Minchev (Varna, Bulgaria). Dr. of Archaeology. Varna Museum of Archaeology¹.

Минчев Александър (Варна, България). Доктор археологии. Варненский археологический музей.

E-mail: al_minchev@abv.bg

Address: ¹ Maria Louisa Blvd., 41, Varna, 9000, Bulgaria

Список сокращений

АВЕС	— Археология Восточно-Европейской степи. Саратов.
АГОИАМЗ	— Астраханский государственный объединенный историко-архитектурный музей-заповедник. Астрахань.
АДСВ	— Античная древность и средние века. Свердловск.
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні. Київ.
АЕС	— Археология Евразийских степей. Казань.
АИК	— Археологические исследования в Крыму. Симферополь.
АИУ	— Археологические исследования на Украине. Киев.
АКМ	— Археологическая карта Молдавии. Кишинёв.
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.
АН МССР	— Академия наук Молдавской ССР. Кишинёв.
АН РТ	— Академия наук Республики Татарстан. Казань.
АН СССР	— Академия наук СССР. Москва.
АНО НИЦ	— Автономная некоммерческая организация «Научно-исследовательский центр по сохранению культурного наследия». Саратов.
АО	— Археологические открытия. Москва.
АС	— Археологический съезд.
АЭАЕ	— Археология, этнография и антропология Евразии. Новосибирск.
БАН	— Българската Академия на науките. София.
БГИАМЗ	— Болгарский государственный историко-архитектурный музей-заповедник. Болгар.
БГИАПМЗ	— Билярский государственный историко-археологический и природный музей-заповедник. Билярск.
БИ	— Боспорские исследования. Симферополь; Керчь.
БНЦ СО РАН	— Бурятский научный центр Сибирского отделения Российской Академии наук. Улан-Удэ.
БСП	— Българите в Северното Причерноморие. Одесса.
ВАШ	— университет «Высшая Антропологическая Школа». Кишинёв.
ВВМ	— Весник Војног музеја. Београд.
ВГУ	— Воронежский государственный университет. Воронеж.
ВДИ	— Вестник древней истории. Москва.
ВИГл	— Војно-историјски гласник. Београд.
ВИСб	— Военно-исторически сборник. София.
ВКЛ	— Великое княжество Литовское.
ВКНЛУ	— Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Київ.
ВНОТ	— Вестник научного общества татароведения. Казань.
ВНУ «ЛП». АД	— Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Армія та держава. Львів.
ВолГУ	— Волгоградский государственный университет. Волгоград.
ГАСО	— Государственный архив Саратовской области. Саратов.
ГИАМЗ	— Государственный историко-археологический музей-заповедник.
ГИМ	— Государственный исторический музей. Москва.
ГМИИ РТ	— Государственный музей изобразительных искусств Республики Татарстан. Казань.
ГЭ	— Государственный Эрмитаж. Ленинград / Санкт-Петербург.
ДВГУ	— Дальневосточный государственный университет. Владивосток.
ДВНЦ АН СССР	— Дальневосточный научный центр Академии наук СССР. Владивосток.
ДВО РАН	— Дальневосточное отделение Российской Академии наук. Владивосток.
ДонГУ	— Донецкий государственный университет. Донецк.
ДонНУ	— Донецкий национальный университет. Донецк.
ДП	— Древнее Причерноморье, Одесса.
ДСПиК	— Древности Степного Причерноморья и Крыма. Запорожье.
ДСЦА	— Древности Сибири и Центральной Азии. Горно-Алтайск.
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург.
ЗГУ, ЗНУ	— Запорожский государственный (национальный) университет. Запорожье.
ЗО	— Золотоордынское обозрение. Казань.
ЗООА	— Записки Одесского археологического общества. Одесса.
ЗОКМ	— Запорожский областной краеведческий музей. Запорожье.
ЗОНТОАМ	— Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. Одесса.
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.
ЗОРСА	— Записки отдела русской и славянской археологии. Санкт-Петербург.

ЗРВИ	— Зборник радова Византолошког института. Београд.
ЗЦ	— Золотоордынская цивилизация. Казань.
ИА АН РТ	— Институт археологии им. А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан. Казань.
ИА НАНУ	— Институт археологии Национальной академии наук Украины. Киев.
ИА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук. Москва.
ИАИАИАНД	— Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону. Азов.
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург.
ИАК РАН	— Институт археологии Крыма Российской академии наук. Симферополь.
ИВ РАН	— Институт востоковедения Российской Академии наук. Москва.
ИВИ РАН	— Институт всеобщей истории Российской Академии наук. Москва.
ИЕИМ	— Известия на Етнографския институт и музей. София.
ИИ АН РТ	— Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан. Казань.
ИИВЕ	— Исследования по истории Восточной Европы. Минск.
ИИВИ	— Известия на Института за военна история. София.
ИИДС	— Известия на Историческото дружество в София. София.
ИИМ Кюстендил	— Известия на Историческия музей — Кюстендил.
ИИМК	— Институт истории материальной культуры Российской Академии наук. Ленинград / Санкт-Петербург.
ИМКУ	— История материальной культуры Узбекистана. Ташкент; Самарканд.
ИМЮИБ	— Известия на музеите в Югоизточна България. Пловдив.
ИНАИ	— Известия на националния археологически институт. София.
ИНМВ	— Известия на народния музей във Варна. Варна.
ИТОИАЭ	— Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Симферополь.
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь.
ИЯЛИ, ИЯЛИ АН РТ	— Институт языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. Казань.
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії Наук України. Київ.
ІУ НАНУ	— Інститут історії України Національної Академії Наук України. Київ.
КБН	— Корпус боспорских надписей. Москва.
КД; ІК	— Княжа доба: історія і культура. Львів.
КДПУ	— Кировоградський державний педагогічний університет. Кировоград.
КЗВМ СУАК	— Книга записи вещей музея Саратовской ученой архивной комиссии, Саратов.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии. Москва.
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР. Киев.
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. Москва; Ленинград / Санкт-Петербург.
КубГУ	— Кубанский государственный университет. Краснодар.
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет. Ленинград.
ЛНУ	— Львівський національний університет. Львів.
МА К(П)ФУ	— Музей археологии Казанского (Поволжского) федерального университета. Казань.
МАВДС	— Материалы по археологии Волго-Донских степей. Волгоград.
МАИАСК	— Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Севастополь; Тюмень; Нижневартовск.
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь; Керчь.
МарГУ	— Марийский государственный университет. Йошкар-Ола.
МГУ	— Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Москва.
МДАПВ	— Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волини. Львів.
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України. Луганськ.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР. Москва; Ленинград.
НАВ	— Нижневолжский археологический вестник. Волгоград.
НАН	— Национальная академия наук.
НАНУ	— Национальная Академия наук Украины. Киев.
НВУУ	— Науковий вісник Ужгородського університету. Ужгород.
НГПИ	— Нижегородский государственный педагогический институт им. М. Горького. Нижний Новгород.
НГУ	— Новосибирский государственный университет. Новосибирск.
НиЭ	— Нумизматика и эпиграфика. Москва.
НКЦ	— Национальный культурный центр.
НМ РТ	— Национальный музей Республики Татарстан. Казань.
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика. Москва.
ОАК	— Отчёты Императорской археологической комиссии. Санкт-Петербург.
ОІКМ	— Одеський історико-краєзнавчий музей. Одеса.
ОНУ	— Одесский национальный университет. Одесса.
ПА	— Поволжская Археология. Казань.
ПУУ	— Питання історії України. Чернівці.
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей.
РА	— Российская археология. Москва.
РАЕ	— Российский археологический ежегодник. Санкт-Петербург.

РАН	— Российская Академия наук. Москва.
РАНХиГС	— Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. Москва.
РГВИА	— Российский государственный военно-исторический архив. Москва.
РИМ	— Регионален исторически музей. Варна.
РСМ	— Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. Москва.
РФК	— развитие функций круга.
РФСОН	— Российский фонд содействия образованию и науке. Москва.
СА	— Советская археология. Москва.
САИ	— Свод археологических источников. Москва; Ленинград.
СБАН	— Списание на Българската Академия на науките. София.
СГУ	— Саратовский государственный университет. Саратов.
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург.
СМЛ	— Славяно-молдавские летописи XV—XVI вв. Москва.
СНУ	— Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ.
СОГУ	— Северо-Осетинский государственный университет им. К.Л. Хетагурова. Орджоникидзе.
СОИМК	— Самарский областной историко-краеведческий музей им. П.В. Алабина. Самара.
СПбГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург.
ССПіК	— Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя.
СУАК	— Саратовская ученая архивная комиссия, Саратов.
СЭ	— Советская Этнография. Москва.
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург.
ТНКП	— Татарский народный комиссариат просвещения. Казань.
Труды ГИМ	— Труды Государственного Исторического музея. Москва.
ТСУАК	— Труды Саратовской ученой архивной комиссии. Саратов.
УАВ	— Уфимский археологический вестник. Уфа.
УЖ	— Український історичний журнал. Київ.
УПЦ КП	— Украинская Православная Церковь Киевского Патриархата.
УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ.
ЦАИ АГПА	— Центр археологических исследований Армавирской государственной педагогической академии. Армавир.
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Київ.
ЮБК	— Южный берег Крыма.
ЮНЦ РАН	— Южный научный центр Российской Академии наук. Ростов-на-Дону.
AARMSI	— Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice. București.
Akadosmos	— Akadosmos. Revistă de știință, inovare, cultură și artă. Chișinău.
AM	— Arheologia Moldovei. Iași.
ArhMed	— Arheologia medievală. Cluj Napoca.
ArhMold	— Arheologia Moldovei. Iași.
ARSR	— Academia Republicii Socialiste România. București.
ASCSA	— American School of Classical Studies at Athens.
BAR IS	— British Archaeological Reports, International Series. Oxford.
BSMRHA	— Bolgar State Museum-Reservation of History and Architecture. Bolgar.
BSNR	— Buletinul Societății Numismatice Române. București.
CCDJ	— Cultură și civilizație la Dunărea de Jos. Călărași.
CIG	— Corpus Inscriptionum Graecarum. Berolini.
CN	— Cercetări Numismatice. București.
DIR	— Documente privind istoria României. București.
DOP	— Dumbarton Oaks Papers. Cambridge, Mass.
IA URZ	— Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzeszów.
ICOMOS	— International Council on Monuments and Sites. Paris.
IOSPE	— Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropoli.
NMRT	— National Museum of the Republic of Tatarstan. Kazan.
NyJAMÉ	— A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. Nyíregyháza.
PAU	— Polska Akademia Umiejętności. Kraków.
RESEE	— Revue des Études Sud-Est Européennes. București.
SCIV	— Studii și Cercetări de Istorie Veche. București.
SCIVA	— Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie. București.
SFECAG	— Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Marseille.
SH	— State Hermitage. Saint Petersburg.
Stratum plus	— Stratum plus. Археология и культурная антропология. Санкт-Петербург; Кишинёв; Одесса; Бухапест.
UNESCO	— United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris.
VH	— Vojenská história. Bratislava.
WAW	— Wydawnictwo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny. Racibórz.